

Ur *Internationalen* nr 34 1998

Håkan Blomqvist

Socialismens sista sommar

Historien kantas av missade möjligheter. Oftast i form av alla de tysta vardagsalternativ som aldrig prövas. Ibland som hisnande skiljevägar eller vidöppna chanser som blockeras eller passeras medan utvecklingen mal vidare i nerkörda hjulspår.

En sådan chans var Pragvåren -68 i Tjeckoslovakien. Kanske var den socialismens sista möjlighet i 1900-talets Europa. Innan den maldes till stoft under sovjettanksen den 21 augusti 1968.

”Kamrater! Ni kom till oss övertygade om att ni försvarar socialismens sak i vårt land. Men ni har själva kunnat se att det är fred här och att inga kontrarevolutionära element är aktiva... Därför ser vi på er ankomst hit som påtvingad ockupation och uppmanar er: Lämna vårt territorium som vänner!”

Arbetarna på Polygrafifabriken i Prag hade samlats i den stora fabrikshallen efter en lång dag då inte mycket blivit gjort. Många av dem hade väckts tidigt av rytande dieselmotorer och oroliga radioutsändningar.

Diskussionerna var heta och oroliga, ständigt avbrutna av nya alarmerande rapporter. De röstade enhälligt för sin deklaration om att landet stod stadigt ”på socialismens grund” och att de själva, efter skräckåren under Hitlerockupation ett kvartssekel tidigare, visste att försvara sig om några fascister dök upp.

Men nu var det inte gamla Wehrmacht som kommit trampande. Det var ”broderfolken”, kamraterna, från Sovjetunionen och fyra ”folkdemokratier” som strax före midnatt rullat in för att göra slut på deras förhoppningar.

Motsättningar

Kommunisternas maktövertagande i Tjeckoslovakien 1948 var i vissa avseenden ett undantag. Till skillnad från i Polen eller Ungern där obetydliga smågrupper bars fram till makten på sovjetiska bajonetter var det tjeckoslovakiska kommunistpartiet ett massparti. Och även om metoderna för makterövringen var brutala bars Klement Gottwalds styre fram av ett folkligt stöd. Till en början.

Men den stalinistiska natten lade sig snart även över Tjeckoslovakien med Slansky-processer och totalitärt förtryck. Och den byråkratiska kommandoekonomins misslyckanden.

Tjeckoslovakien hade varit Centraleuropas industriella hjärta. Och stalinismens centraliserade statsekonomi kunde relativt snabbt återuppbygga den tunga industri som sargats av kriget.

Men sedan blev det stopp. Likt i övriga öst och Sovjetunionen kunde diktaturens dekret inte driva fram varierade konsumtionsvaror av hög kvalitet. Den tjeckoslovakiska ekonomin trampade vatten, systemet stagnerade. 1967 växte den sociala oron, och den politiska. Kriser på flera områden ledde till motsättningar inom den kommunistiska partiapparaten.

På ekonomins område krävde ekonomer och teknokrater med Ota Sik i spetsen decentralisering och marknadsmekanismer. Men stötte på patrull hos planbyråkratin.

Inom författarförbundet vägrade flera framstående medlemmar fördöma Israel under det så kallade sexdagarskriget, möttes av bannbullor om sionism och uteslöts. Under trycket av det kärvare ekonomiska läget växte de nationella kraven från republikens slovakiska del men möttes med anklagelser om ”borgerlig nationalism”.

När partiets ledande centralkommitté sammanstrålade den 19 december 1967 var det efter en höst av stormiga inre strider. Och yttre. I oktober hade studentdemonstrationer slagits ned med våld. Frågan om demokrati och yttrandefrihet blev samlingsformeln för opposition i vitt skilda frågor.

Novotny fockades

För partiledaren Novotny och dennes stalinistiska anhängare representerade den brokiga oppositionen upplösning och kontrarevolution. Och de vädjade till den ryske partichefen Leonid Brezjnev om hjälp. I synnerhet för att stoppa de slovakiska "nationalisterna" med Gustav Husak och Alexander Dubcek i spetsen. Husak hade fängslats 1951 och rehabiliterats först tolv år senare. Dubcek var förstesekretare för den slovakiska grenen av kommunistpartiet.

Men Brezjnev hade fullt förtroende för Dubcek som han till en del kände personligen: "Aldrig att Aliosja (Alexander) skulle göra något sovjetfientligt", var hans svar till Novotny. Att Novotny en gång hört till Nikita Chrusjtjovs uppbackare var heller ingen fjäder i hatten hos Brezjnevs som ju gjorde sitt bästa för att begrava Chrusjtjovepoken.

När Novotny den 3 januari 1968 fockades som partichef och ersattes av Alexander Dubcek fanns alltså inga panikartade tecken till oro i Kreml. Dubcek var en sovjettrogen kompromisspolitiker, visserligen med en smula slovakisk nationalism i bagaget, men säkert med förmågan att balansera upp de stridande viljorna.

Men striden i partiledningen skulle snart blanda in långt större sociala krafter.

Diskussionsforum

De liberaler i demokratifrågan som backat upp Dubcek i partiledarvalet tvekade inte att snabbt offentliggöra sina förhoppningar om ett friare politiskt klimat. Samtidigt förde Novotny-anshängarna ut striden på de stora industriarbetsplatserna i tro att där få stöd för sin kamp mot "de småborgerliga intellektuella". Resultatet blev ett helt annat. Miljoner människor drogs in i debatten och under de tidiga vårmånaderna förvandlades Tjeckoslovakien till ett gigantiskt diskussionsforum. "Under veckor var gatorna efter arbetsdagens slut helt öde", skriver historikern Francois Fejtö. "Alla befann sig på möte".

Och vid centralkommittémötet i slutet av mars var Novotny-anshängarna chockade. De senaste veckorna var som om tappen slagits ur tunnan. Censuren och kontrollen sköljdes bort i samma takt som medborgarna blandade sig i leken. Istället för att hälsas välkomna bland industriarbetarna hade Novotnys folk mött kalla handen, ibland i form av en ordentligt dagsedel.

Och arbetarmöten röstade för uttalanden till stöd för yttrandefrihet och demokrati. "I vissa fabriker har arbetarna kört direktören på porten eller hotat avskeda hederliga tjänstemän", klagade en upprörd rapportör för centralkommittén. "En känsla av vendetta sprider sig, domare begår självmord..." Och ledande stalinister, som general Sejna, flyr landet, kunde han tillagt.

En efter en föll de, Novotnys män av den gamla skolan. Själv tvingades han avgå som republikens president i slutet av mars och ersattes av den pensionerade generalen Ludvig Svoboda.

När den kommunistiska centralkommittén återigen samlades, i början av april, var Tjeckoslovakien redan ett förändrat samhälle. Hela den tidigare periodens totalitära förklamation var bruten. Statens repressiva organ hade börjat släppa sitt grepp, samhället pulserade av politiskt och kulturellt liv utan andra begränsningar än självkontrollen.

Aprilprogrammet

Det berömda så kallade aktionsprogram, författat av juristen Zdenek Mlynar, som antogs av kommittén bars fram av denna folkrörelse och kom att bli en slags Pragvårens konstitution: särskiljande av parti och stat, frihet för även icke-kommunistiska partier och andra folkrörelser, avskaffandet av censuren, frihet att resa, återupprättelse för förtryckets offer, total omorganisering av säkerhetstjänsten och förbud mot att använda den i politiska tvister, decentralisering av ekonomin, normalisering av förhållandet mellan kyrka och stat, jämlikhet mellan tjecker och slovakier i en federativ statsbildning.

Allt inom ramen för övertygelsen att det var ett bättre socialistiskt samhälle, ett ”med mänskligt ansikte”, som skulle byggas.

Aprilprogrammet fördes ut till de 1,7 miljoner partimedlemmarna inför en extra partikongress som skulle hållas den 9 september. För första gången skulle ombuden väljas i full frihet efter öppen debatt i ett samhälle som kokade av politik.

Det blev för mycket för Kreml och dess marionetter.

Naturligtvis hade larmen gått långt tidigare hos partiledningarna i övriga öst. Den pålitlige Dubcek hade uppenbarligen varit en dr Jekyll eller kanske bara en kraftlös bricka som sveptes med när dammluckorna öppnades. Hans försäkringar om Tjeckoslovakiens trohet till Warszawapakten och att kommunistpartiet hade full kontroll ville få av dem tro.

Den polska partiledningen, i full färd med en illa dold antisemitisk kampanj mot oppositionella, hade fått ett studentuppror i Warszawa på halsen och försökt krossa det med våld. Bara för att tvingas uppleva hur studenterna i Prag och Bratislava helt fritt kunde solidarisera sig med sina polska kamrater.

När Novotny och delar av det gamla stalinistgardet rent av uteslöts ur det tjeckoslovakiska partiet i maj gick en rysning genom nomenklaturen i hela östblocket.

Vem kunde tvivla på att det var ett nytt Ungernuppror à la 1956 som just höll på att spränga fördämningarna? Dessutom samtidigt som Moskvas allierade i väst, Frankrikes general de Gaulle, vacklade inför ett eget majuppror.

När tidskriften Literarny Listy i slutet av juni publicerade sin appell, ”De tvåtusen orden”, med maning till försvar av reformregeringen om nödvändigt med vapen var gränsen redan nådd.

I Moskva och Warszawapakten högkvarter var det alarmberedskap som gällde. Och den tjeckoslovakiska partiledningen kallades gång på gång till konsultationer med Kosygin och andra östföreträdare.

Men även om Dubcek ibland retirerade – så modifierades exempelvis förslaget om flerpartisystem – rullade folkets vår vidare mot högsommar.

Arbetarråden

Under juli stod det klart att de intellektuellas revolt blivit en med arbetarnas. De stora fabrikernas stöd åt yttrandefriheten följdes nu av universitetens, författarnas och journalisternas stöd för arbetarna. De första försommarveckorna hade nämligen dessa beslutat göra verklighet av den gamla socialistiska konstitutionens ord om att företagen tillhörde arbetarklassen. Ord som dittills varit tomma.

I början av juli hade 114 arbetarråd bildats på landets stora industriarbetsplatser. Deras syfte var att skaffa arbetarna ”direkt och effektiv kontroll över produktionsmedlen”. Råden valdes med allmän rösträtt på arbetsplatsen, tillsatte och avsatte direktören, fastställde dennes lön,

beslutade om fördelningen av företagets vinster, större investeringar och samarbete med andra företag liksom över deras ekonomi i stort.

På regeringsnivå fanns motstånd mot det regelrätta arbetarstyre över produktionen som på detta sätt växte fram. Men bland allmänheten var sympatierna starka.

Den 14 juli avfyrades ultimatum från ett möte i Warszawa med företrädarna för de fem kommunistpartierna från Sovjetunionen, Polen, Östtyskland, Ungern och Bulgarien. Den Tjeckoslovakiska partiledningen kallades till möte i Cierna vid gränsen till Ukraina där Warszawapakten krävde att få överta bevakningen av Tjeckoslovakiens västgräns.

Med sig hade Dubcek en folkappell till sina förhandlare som undertecknats av såväl den kulturella och vetenskapliga eliten som från industriarbetsplatserna:

”Allt vi eftersträvar kan sammanfattas i fyra ord: SOCIALISM! ALLIANS! SUVERÄNITET! FRIHET!

Förklara för era förhandlingspartners att partiets och socialismens auktoritet hos oss idag utan jämförelse är större än någon gång tidigare. Berätta för dem att vi behöver demokrati, lugn och tid för att kunna bli bättre socialister och allierade än tidigare... Förhandla, förklara och försvara enhälligt och kompromisslöst den väg vi har slagit in på och som vi inte vill avvika ifrån så länge vi lever.”

Men några kom inte att leva länge till. Ledarna i Kreml och deras marionetter hade redan bestämt sig.

Mot höst

När arbetarna på Polygrafifabriken antog sitt uttalande till de sovjetiska pansarsoldater hade de första löven redan börjat gulna och Pragvårens högsommar var på väg mot höst.

Men trots stridsvagnarna och de första blodiga offren genomfördes en närmast total generalstrejk från och med den 22 augusti. Och trots att Dubcek och hans närmaste omedelbart arresterats och förts till Ukraina lyckades inte den grupp med centralkommitténs sekreterare Indra i spetsen som snickrats ihop av sovjetambassadören Tjervonenko vinna någon legitimitet i partileden. Tvärtom vägrade lokala partiorganisationer att ens ta emot cirkulär från den nya självutnämnda partiledningen.

Den demokratiskt valda fjortonde partikongressen som planerats till den 9 september kunde också genomföras. Men närmast i hemlighet, skyddad av arbetarmilis i den väldiga CKD-fabriken. Drygt tusen av de ettusenfemhundra valda delegaterna lyckades delta och kongressen blev en uppvisning i uppslutning kring vårens aprilprogram och kravet på ett slut för ockupationen.

Men dessförinnan hade ändå motståndet börjat brytas. När partiet trilskades forslade ryssarna den åldrige president Svoboda till Moskva för att få ett godkännande av invasionen. Denne vägrade dock blankt att ens tala med sina värdar utan den lagliga partiledningen närvarande. Så snart levererades även de arresterade till förhandlingsbordet.

Efter dagar av hot och påtryckningar undertecknade Dubcek den 26 augusti det så kallade avtalet i Moskva. Formellt en kompromiss där närvaron av Warszawatrupporna godkändes men med förbehållet att de inte skulle lägga sig i landets inre angelägenheter.

Uppbackat av 600 000 invasionssoldater kunde emellertid Kreml efter hand få sin vilja igenom bit för bit; censuren återinfördes, icke-kommunistiska organisationer förbjöds, liberaler avsattes en efter en, den fjortonde partikongressens beslut annullerades och gamla stalinister återfick sina positioner.

Dubcek backade i hopp om att rädda något. Men när det tjeckoslovakiska ishockeylaget spöade sovjet under VM i april -69 möttes de antiryska glädjemanifestationerna från Moskva med krav på att han avlägsnades.

Efterträdaren blev Dubceks forne stridskamrat Gustav Husak. Som i sin tur hoppades kunna rädda något av de nyupprättade slovakiska rättigheterna. Istället kom han att bli den avskydde symbolen för ”normaliseringen” och återupprättandet av den totalitära partistaten i hela sin vidd.

När Husak störtades i samband med den så kallade ”sammetsrevolutionen” 1989 var det inte många som mindes hans roll i Pragvåren tjugo år tidigare. Den demokratiska socialistiska chansen var sedan länge en möjlighet som passerats och när den stalinistiska fossilen föll samman stod helt andra krafter i kulisserna.

Högerpolitiker som Vaclav Klaus och nationalisterna som Vladimir Meciar kunde ta itu med den verkliga kontrarevolution som inte bara begravde Pragvårens ambitioner utan även Tjeckoslovakien som statsbildning.